

Елка Мирчева (София, България)

ОЩЕ ЕДИН ПЪТ ЗА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ПРЕВОДИ И ВЕРСИИ НА ДИАЛОЗИТЕ НА ПАПА ГРИГОРИЙ ВЕЛИКИ

През периода IV–VI в. в християнската книжнина на Късната античност се създават няколко съчинения, събрали в себе си живота и отшелническите подвизи на монашеското братство. Те получават наименованието *патерици*. Съдържат около 2000 разказа и поучения, предназначени на първо място за монашеството, и присъстват активно в славянската книжнина до XV в. Оттогава нататък разпространението им отслабва, макар че отделни патерични разкази предизвикват интереса на българските дамаскинари и биват включвани в дамаскински сборници от XVIII в. (Николова 1980; Николова 2003).

В края на IV в. се появява сборникът Ἡ κατ' Αἰγυπτῶν τῶν μοναχῶν ἱστορία. В скоро време, около 420 г., епископът на Елинополис Паладий създава Λαυσαϊκόν. В нашата книжнина тези 2 сборника се преписват заедно под името *Египетски патерик*.

След това през VI в. се появява Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος (*Скитски патерик*). *Азбучно-Ерусалимският патерик* (Ἀποφτέγματα τῶν ἁγίων ἡρώτων) датира от VII в.

През периода 593–594 г. папа Григорий Велики създава своите разкази за живота на северноиталийското монашество, които нарича *Dialogorum libri quattuor, de vita et miraculis partum Italicorum, et de aeternitate animarum*, които последният грък на римския папски престол, Захарий, превежда през средата на VII в. на гръцки език – Διάλογοι ἱστορικοὶ περὶ πολιτείας διαφόρων πατέρων ἐν τῇ Ἰταλία διαλαμψάντων. В изследванията върху славянската книжнина този сборник е известен като *Римски патерик* (Николова 1980; Николова 2003).

По същото време Йоан Мосх създава Λεϊμόν πνευματικός (*Духовно пасбище*).

Всички тези 6 патерични книги са преведени на старобългарски език в ранния етап от развитието на нашата книжнина – до XII в., а едно място от *Пространното житие на св. Методий*: тъгдѧ же н помоканонъ рѣкъше законѹ правнѹ н отъуьскъна кннгы прѣложн (Климент Охридски 1973: 191), провокира въображението на някои изследователи, създавайки по тяхно мнение основание да се мисли, че под отъуьскъна кннгы се крие някой от изброените патерици. Въз основа на лексикалния състав на *Римския патерик* А. И. Соболевски (Соболевский 1904), а след това и Ф. В. Мареш (Mareš 1972; Mareš 1974; Mareš 1986) предполагат, че първият превод на *Диалозите* е осъществен в кръга на Методий в Моравия в 80-те г. на IX в. и че това са „отческите книги“, споменати в *Житието на Методий*. Според мнението на Мареш това се потвърждава от факта, че достигналите до нас 2 преписа от тази версия (съкратената версия А1) съдържат предисловие, преведено от латински език, което предисловие липсва в пълната версия А2 (Словарь книжников 1987).

Извадки от *Синайския*, *Скитския* и *Азбучно-Ерусалимския патерик* най-късно до края на XIII в. са обединени в *Сводния патерик* (Николова 1980; Николова 2003). Някои от патеричните сборници, като *Диалозите* на папа Григорий, са преведени отново през XIV в. Предмет на настоящата разработка е въпросът със старобългарския превод на *Римския патерик*. Проблемът ме заинтересува покрай серия лексикални проучвания във връзка с работата ми по проекта „Всекидневният живот през Средновековието по лексикални данни от румънски и български език“. Патеричните сборници, в частност *Римският патерик*, дават извънредно ценен материал, тъй като разказите са пълни с интересни детайли, които, макар и описващи живота на източното или на северноиталийското монашество, са били предизвикателство пред преводачи, редактори и преписвачи и повод за навлизането в книжовна употреба на значителен пласт битова лексика от живота на средновековния българин.

Конкретните проучвания ми дадоха повод да навляза по-надълбоко в появилото се преди двацетина години отлично издание на старобългарския превод на *Римския патерик* на Кристиано Диди (Дидди 2001). Изданието е съпроводено от обширно изследване, което обобщава предходните проучвания, систематизира и прави критичен преглед на съществуващите хипотези. Изследователят предлага и мотивира своите изводи. Тези изводи почиват върху широко текстологично проучване на максимално представителен брой свидетели от разпространението на *Римския патерик*. Без изключение тези свидетели са от руската ръкописна традиция от XIV–XVII в. Преписи в южнославянски ръкописи липсват. Въпреки това неоторими лингвистични факти водят Кр. Диди до добре мотивирания извод, че спо-

менатите в *Пространното житие на Методий* „отечески книги“ не се отнасят до *Римския патерик*, както и до отхвърлянето на тезата на В. Мареш, че *Диалозите* на папа Григорий Велики са преведени в Моравия (Mareš 1972; Mareš 1974; Mareš 1986). Според Кр. Диди преводът е направен в България от Кирило-Методиевите ученици, а редица лексикални данни сочат, че това е станало в Преславското книжовно средище (Дидди 2001). Голямо достойнство и улеснение за всеки изследовател е успоредното (лист за лист и ред за ред) привеждане на гръцкия текст.

Кр. Диди смята, че преведеният от латински предговор на версия А1 (позната само от 2 ръкописа), не е мотив в полза на моравски произход на текста. Това обаче оставя отворен въпроса къде се е появил този превод. Авторът изброява някои хипотези – Новгород и бенедиктинското присъствие там през XI–XII в., както и тесните връзки със Сазавския манастир. Освен това мнозина изследователи смятали, че в Киев през XI–XII в. покрай преводите от гръцки били правени и преводи от староеврейски и латински (Дидди 2001: XXIV). Що се отнася до южнославянския ареал, то възможност за превод от латински имало във връзка с латинското влияние в Далмация, Босна, на островите в Адриатика. Диди споменава и връзките между Охрид и Рим, поощрявани от цар Самуил. Към изброените вероятни кандидати за мястото, в което кратката версия А1 е допълнена с въпросния предговор, е Атон и бенедиктинският манастир „Санта Мария дел Амалфитана“, основан между 985–990 г., който е бил действащ през XI–XII в. (Дидди 2001: XXIV). Като цяло изследователят се придържа към становището, че първоначално целият предговор е преведен от гръцки, следва механична загуба на листове, която по-късно е попълнена с превод от латински (Reinhart 1983: 263–264).

С версия А1 на старобългарския превод на *Диалозите* на папа Григорий Велики и с предговора, преведен от латински, е свързано и названието на това съчинение, което е популярно в палеославистиката като *Римски патерик*. Намираме го в наслова на Sin 265, 352v: патернкъ римскын а се нзбрано ѿ кннгъ рекомы дналогъ стго грнгорїа папы рнскѧ. се же оуставн н пѣ латнское. повѣдающему стмѧ дхѧ. въ вбразѣ голвбннѣ сѣдацию на рамѣ деснѣ оу 8ха¹ н стѣя ант8гїа. ѧко клядн петрѣ самъ вндѣвъ свонма шунма стѣ дхѣ Sin 352v1–7 (Дидди 2001: 3). Според някои изследователи названието *Римски патерик* е дал руски редактор през XV–XVI в., като го е въвел в съгласие с наименованията на останалите патерици, които са топографски именуващи (Birkfellner 1979: 25; Словарь книжников 1987: 314; Дидди 2001: XXIV).

Струва ми се, че досега не е обръщано специално внимание на разширения наслов на превода на *Диалозите* (версия А1), който видимо е добавен

¹ Мт. 3: 16.

от неизвестния преводач на текста. С няколко фрази той пояснява какъв е този текст:

а) Автор е св. Григорий папа римски, който е написал съчинението *Диалози*. Изрично е споменато, че читателят държи в ръцете си антология – „избрано“ от книгата.

б) Папа Григорий е представен като създател на грегорианското песнопение (уставн н ꙗѣ латѣнское) и светата Литургия. Действително в латинската традиция името на св. Григорий традиционно се свързва с грегорианското пеене. Той има 2 певчески сборника – *Liber antiphonarius* (PL 78: 641–724) и *Liber responsalis* (PL 78: 725–850), но съвременните изследователи отхвърлят атрибуцията на грегорианското пеене на Григорий Велики (Ткаченко 2006). Мнението за авторството на грегорианското пеене е разпространено изключително в латинска среда.

в) По отношение на тезата, че Григорий е автор на една от светите Литургии в наслова на *Римския патерик*, интерес представлява обобщението на съществуващите мнения, направено от Михаил Желтов (Желтов 2006). Според руския богослов в православната традиция от XVI в. нататък Литургията на преждеосвещените дарове се приписва на Григорий Велики. В богословски ръкописи, по-стари от XVI в., такава атрибуция няма, но е отбелязана в други типове кодекси. Авторът смята, че причината за приписването е неясна, а това легендарно сведение възниква вероятно между XII–XV в. в средите на гръцкото духовенство в Южна Италия или на Атон (Желтов 2006).

Без да навлизам повече в темата, ще отбележа, че се налага следният извод – споменатите легендарни атрибуции са били добре известни на преводача, а можем да добавим и на компилатора на версия А1. Защото даже становището на Кр. Диди за старшинството на версия А2 да е вярно и основният превод да е извършен при създаването на А2, то ексцерптите на части от главите на *Диалозите*, както и целенасоченото старателно намаляване обема на използваните части ясно говори, че А1 е резултат от компилация. Ранният първоначален превод на съкратена версия на *Диалозите*, осъществен по мое мнение преди появата на симеоновската версия А2, сочи, че благодарение на двата преписа, съхранили А1, има сведения, че Литургията на преждеосвещените дарове се приписва на папа Григорий няколко века по-рано от споменатото от Желтов.

Старобългарският превод на *Диалозите*, който Кр. Диди нарича превод А, е известен в 2 версии, определени от автора като А1 и А2. Вторият превод (В) е търновски от XIV в.² През XIV в. е направен и частичен превод на

² Този превод е известен само в една редакция (Николова 1980: 41). Тя е запазена в следните ръкописи: Q. I. 275 (Санкт Петербург, РНБ); МДА 34 (Москва, РГБ); Виенска на-

30 глави от *Римския патерик*, който е включен в среднобългарския превод на *Пандектите на Никон Черногорец* (Дидди 2001).

В настоящото проучване за нас интерес представлява старобългарският превод (А). Версия А1 на старобългарския превод е засвидетелствана само в 2 ръкописа – Sin³ 265 от XVI в. и Uv 202 от XVII в. (Дидди 2001: II)⁴. Версия А2 е запазена в многобройни ръкописи. Нейни представители са Rog 909 от XVI в., Sin 992=VMĀ⁵, Ćud 233 от XVII в. (Дидди 2001: III).

Кр. Диди смята за първична и пълна версия А2, от която по-късно е направен съкратен вариант – версия А1. В нея е съкратена половината от обема на съчинението на Григорий Велики, като не само липсват глави, но и по отношение на включените в А2 текстове има съкращения. В монографията си Диди издава пълния старобългарски вариант А2⁶. За вариант А1 може да се съди по лексикалните различия, които авторът привежда под линия. Сериозен недостатък тук е неяснотата дали при липса на различие в Sin 265 текстът е идентичен с основния от Rog 909, или в Sin 265 той липсва поради драстично намаления на места обем. Така например в 29-а глава на Книга IV във вариант А2, разказваща как да си представим, че безтелесните души могат да попаднат във веществен огън, е използвано специфично и рядко наименование на вечния огън в ада, който очаква грешниците – матнца ѿгненаѡ, Rog 909, 113v. Вариант А1 съдържа тази глава, но в изданието на Диди не е посочено различие от Sin. Означава ли това, че това толкова ярко наименование се среща във вариант А1, или то отсъства поради евентуално съкращаване обема на текста?

ционална библиотека № 22; Народен музей в Прага IX F 15 (Николова 1980: 40). Среднобългарският търновски превод по ръкопис РНБ Q.I.275, средата на XIV в., е подготвен за публикация и въведен в обращение от П. Петков на страницата на Encyclopedia Slavica sanctorum (вж. Петков).

³ Сиглите са на Кр. Диди (Дидди 2001).

⁴ Версия А1 е запазена само в два ръкописа – Sin 265 (Москва, ГИМ, първата половина на XVI в., лл. 352v–456v) и Uv 202 (Москва, ГИМ, първата половина на XVII в., лл. 1r–112v), вж. Дидди 2001: III.

⁵ Това е текстът във *Великите Макариеви чети-минеи* (Die Großen Lesemenäen 1997).

⁶ Изданието на Кр. Диди дава изчерпателни данни за съхранените свидетели от ръкописната традиция в разпространението на *Диалозите* на папа Григорий Велики. Версия А2 е запазена в многочислена група ръкописи – Rog 909 (Санкт Петербург РНБ, средата на XVI в., лл. 1r–123r); Sin 992 (*Велики Макариеви чети-минеи*, Москва, ГИМ, средата на XVI в., лл. 105a–192b; вж. Die Großen Lesemenäen 1997); Ćud 233, Москва, ГИМ, началото на XVII в., лл. 2r–219r); Ćud 382 (Москва, ГИМ, средата на XVII в., лл. 1r–265r); Eparh 753 (Москва, ГИМ, края на XVII в., 1r–143v); Ćud 321 (Москва, ГИМ, края на XVII в. – началото на XVIII в., лл. 1r–170v); вж. Дидди 2001: III–IV.

Обзорът на ръкописната традиция на *Диалозите*, направен от на Кр. Диди, обръща специално внимание на един свидетел – *Џуд 20*⁷. Този ръкопис, по всичко изглежда, заслужава специално изследване, защото не се вписва в останалата ръкописна традиция и представлява самостоятелна линия на развитие и на текстово, и на лексикално равнище. Въпреки фрагментарния си състав – съдържа 10 глави от книга II и един фрагмент от книга I – той дава, както отбелязва издателят, ценни данни за архетипа и самия оригинал. Кр. Диди смята, че освен че е плод на различен и независим път на развитие, в него няма пропуски и грешки, които се срещат в останалите свидетели на версии A1 и A2 (Дидди 2001: VI). Според възприетата традиция в изследванията в западноевропейската текстология, която се стреми да възстанови вероятна първична версия на преводния текст, авторът смята, че понякога на места, съответстващи на лакуните в A1 и A2, в *Џуд 20* има варианти, които по причина на по-голямата си, от лингвистична гледна точка, древност са за предпочитане и вероятно възхождат към най-древния езиков слой (Дидди 2001: VII).

Имайки предвид това, съм убедена, че данните от ексцерптите от *Диалозите* в *Џуд. 20* са извънредно важни в рецепцията на текста в старата славянска книжнина и заслужават специално внимание.

Сравнявайки с гръцкия текст, Диди изнася данни за погрешни четения и в A1, и в A2 (Дидди 2001: IV). Към това се добавят и многобройни примери за споделени грешки в двете версии, възхождащи най-вероятно към общ протограф (Дидди 2001: IV). Тази част от изследването убедително доказва, от една страна, несъвършенствата и на двете версии, и от друга страна, общия им произход.

Изследването, направено от издателя на паметника, следва традиционната схема: запазени гръцки заемки, калки, обръща се внимание и на *многобройните отстъпления (Курсивът мой, Е.М.)*, в които преводачът не използва гръцка лексема, а предпочита домашна дума (Дидди 2001: VIII–IX). Не бих се съгласила с определението „отстъпление“, когато на мястото на гръцка дума преводачът използва домашна лексика. Част от тези думи авторът нарича „диалектизми от южнославянски, по-точно от източнобългарски произход“ (Дидди 2001: IX). За отбелязване тук са примери като хибридни славяно-протобългарски образувания – брѣгѣунн, вѣлѣунн, както и думи от езика на протобългарите: корѣн, ѣнготъ – (Рог 49v, 104r болѣрннѣ патрѣкиос, ѡδβοκѡτος; Рог 113v воєвода⁸ – рѣѣ; Рог 36v брѣгѣунн – кѡмѣ; Рог 118r корѣнн ѡαλκεѣс; Рог 36v ѣнготъ спαθѣριос) (Дидди 2001: VIII).

⁷ Държавен исторически музей, Москва, ръкописна колекция на Чудовия манастир, пергаментен ръкопис от XIV в., който е най-древен от съхранените копия на *Диалозите*.

⁸ Приведената от Кр. Диди дума не е протобългарска, а е праславянска (Цейтлин 1986: 279) и с индоевропейски произход (БЕР 1971: 173).

Що се отнася до използването на понятието „диалектизъм“ по отношение на старобългарския книжовен език от X–XI в., то аз имам резерви към подобни определения за период преди повече от 1000 години. Със сигурност в свързани с Преслав книжовни средища навлизат думи от местните говори, навлиза и в по-голяма степен лексика от езика на протобългарите, но дали това са диалектизми. И по отношение на какво са диалектизми? На практика по отношение на създаден няколко десетилетия години по-рано върху други български диалекти книжовен език.

Лексикалният материал ученият поделва на множество групи. В съгласие с убедеността му в архаичността на превода, списъкът се води от засвидетелстваните в така наречените класически старобългарски паметници лексеми. В отделна и доста внушителна по обем група е обединена лексиката, която Диди отнася към *Езиковите особености на симеоновската редакция* (Диди 2001: XI), както авторът нарича версия A2. Тук впечатления правят съюзите, наречията, частиците, характерни за преславските текстове – акы, бѣхъма, бѣшю, дѣла, дѣльма, нзвѣсто, нѣвонъ, ноудма, оньсна, съпроста. Доста голям списък от думи – 39, са представени отделно като думи, чиято диалектна окраска не била твърде ясна, защото ги имало в източнославянските, в южнославянските и в западнославянските езици (Диди 2001: XII).

Подобни деления на лексиката са характерни за много изследвания в палеославистиката, но ще си позволя да отбележа, че прекаленото залагане на речниковия състав на случайната колекция от най-древните славянски ръкописи, наречена „старобългарски канон“, намирам за спорно. От една страна, 1/3 от речниковия състав на тази колекция идва от *Супрасълския сборник*, появил се в свързано с Преслав книжовно средище. Независимо от това, че минейният дял на този кодекс се оказва маргинален по отношение на южнославянската книжнина (Мирчева 2011; Мирчева 2012), където не продължава своя живот, той, отново в преславска, но променена лексикална версия, продължава живота си в четиминейната славянска книжна традиция (основно в руски по произход преписи) (Мирчева 2019). Така че лексикалният състав от Супрасълския сборник (макар и не в пълен обем) сред класическите старобългарски паметници носи етикет „преславски“.

В изследването си Кр. Диди отделя специално внимание на различията между версия A1 и версия A2 на старобългарския превод на *Диалозите* на папа Григорий Велики. Ще представя в табличен вид примери за формулираните от автора различия:

I.

Особености на версия А1 ⁹	Особености на версия А2 (Дидди 2001: XII)
<i>Заб.</i> Липсата на разночетения в А1 в изданието, за съжаление, не позволява да се разбере дали това глосиране е същото, или липсва, поради многобройните съкращения в текста.	Сериозно количество дублети – тип превод (1v патрѣкѣю снѣѣчь болаѣрннѣ) или пояснение на домашна дума с домашна дума (29v ѿць снѣѣчь старѣвшннѣ).

II.

Особености на версия А1 (Дидди 2001: XIII)	Особености на версия А2 (Дидди 2001: XIII)
А1 съхранява лексикални варианти, които се отнасят до по-архаичния речников фонд	А2 притежава лексикални особености, характерни за по-късните преславски паметници и симоновската редакция и източнобългарски диалектизми
ѣтерѣ	нѣкын
вѣскрѣснѣтн, вѣспрѣднѣтн	вѣстатн

III.

Особености на версия А1 (Дидди 2001: XIII)	Особености на версия А2 (Дидди 2001: XIII)
В А1 има синоним, традиционно смятан за по-нов, преславски	В А2 има Кирило-Методиева лексика
вѣздѣхѣ	дѣрѣ
ѣрнець	мннхѣ

IV.

В тази таблица са представени примери, приведени от Кр. Диди в абзац, събрал разночетения между А1 и А2, за които авторът не е намерил данни дали принадлежат към определяната като по-архаична или като по-нова за старобългарския книжовен език лексика

Особености на версия А1 (Дидди 2001: XIV–XV)	Особености на версия А2 (Дидди 2001: XIV–XV)
бѣтогѣ	хѣрѣдѣнѣ
повѣрннѣдѣ	сокалокъ

⁹ И тук, и в следващите таблици са подбрани образци от многобройните примери, приведени от Кр. Диди.

Изводите от тези наблюдения, които прави Кр. Диди, са:

1. В много случаи А1 съхранява лексикални варианти, които се отнасят до по-архаичния речников фонд, а А2 – към по-късните преславски паметници и сimeoновската редакция и източнобългарски диалектизми (Дидди 2001: XIII).

2. Преводът в А2 е буквален, съответствие са получили гръцките определителни членове, а конструкции са предадени със съответни старобългарски. А2 използва кратките форми на притежателните местоимения – мн, тн, сн (Дидди 2001: XIV–XV).

3. Сравненията на А1 и А2 с *Ѓud 20* показва, че още в протографа на цялата традиция трябва да са попаднали някои преславизми, които по-късно са били заменени с по-неутрални (Дидди 2001: XIV–XV).

4. Според Кр. Диди често е изказвано погрешното твърдение, че старобългарският оригинал на *Диалозите* е антология, а не пълен превод (Дидди 2001: XIV–XV).

5. Подробният анализ на А2 (частите, които липсват в А1) показва сходство с останалия текст, който е общ за А1 и А2, т.е. кратката версия произхожда от пълната (Дидди 2001: XIV–XV).

Сред изводите особено интересни са примерите, приведени в полза на разликата в техниката на превода между А1 и А2. Това впрочем означава, че според становището на изследователя намесата на редактора-компилятор на версия А1 далеч не е само на лексикално равнище, а засяга принципите на преводаческото изкуство. Буквалният превод в А2 е бил ограничаван съзнателно, като са търсени както и по-естествени начини на изразяване, така и синтактично опростяване. Ще се ограничи само с 2 от обилните примери, приведени от Диди (Дидди 2001: XXIX):

А2	Гръцко съответствие	А1
Рог 7r29 вѣучебное аргалиѣ еже есть флевото ^м	ἰατρικὸν ἐργαλεῖον, τοὔτέστι φλεβότομον	вѣучебнын пожнць
Рог 5v11 татѣвнынмъ образомъ	κλειψιμαίω τρόπῳ	татѣбою

Приведените примери в горните таблици потвърждават всички направени изводи от Кр. Диди. Единственото, което предизвиква моите възражения, е въпросът за старшинството на А2, от който по-късно със *замяна на пословния превод със свободен, със замяна на типична преславска с така наречената неутрална лексика, както и с подбор на избрани глави от 4-те книги на пълния превод на Диалозите* на папа Григорий Велики е бил съставен *Римският патерик*.

Напълно съм съгласна, че и А1, и А2 сочат принадлежност към свързано с Преслав средище/средища. Заедно с това съм убедена, че от създадените или преведени в Преслав текстове не трябва да се очаква еднакъв подход нито по отношение техниката на превода, нито по отношение на предпочитанията към определена лексика. Съвременните ни представи за книжовноезикова норма нямат място по отношение на онова, което предоставя като материал оцелялото от създаденото преди 1000 години книжовно наследство. Очакванията за рязко противопоставяне между така наречените кирило-методиевски или охридски, и преславските паметници, което да доведе днешния изследовател до ясно крайно становище, се сблъскват с реалностите и на практика обичайната липса на нормираност в един не само средновековен, но и бурно изграждащ се нов книжовен език, на който тепърва предстои да извърви дълъг път до онова, което представлява книжовноезикова норма с утвърдени традиции и практика (подобна на търновската Евтимиева или на атонската от XIII–XIV в.).

Напоследък споровете около отграничаването на свързани с Преславското книжовно средище текстове от останалите, създадени или преведени през старобългарския период, се засилиха около идеята на Явор Милтенов за определяне на релевантни преславски лексикални маркери (Милтенов 2020). Тя срещна решителния отпор на отдавнашния противник на подобна идея Ростислав Станков (Станков 1991; Станков 1994; Станков 2018; Станков 2021). Оставайки в рамките на темата на настоящата публикация, ще направя малко отклонение, за да отбележа, че съм привърженик на идеята лексиката да бъде използвана пълноценно в определяне принадлежността на един превод към определено книжовно средище. Не споделям утвърдената представа, че лексиката е най-подвижната част и подлежи на лесна замяна. Ще се позова на едно проучване на М. Спасова и изведените в него лексикални критерии за определяне на времето и мястото на възникване на превода (Спасова 2020). Присъединявам се към мнението на авторката, че лексикалният критерий си остава най-категоричният показател за времето и мястото на възникване на превода. Традиционно се смята, че от езика на превода лексиката се подлага най-често на промени. Това формално е логично, но на практика е неточно. Всъщност лексиката е най-устойчивата част от превода и определя почерка на преводача (Спасова 2020: 87–88). В този смисъл поддържам като цяло идеята на Я. Милтенов за използването на лексиката като маркер за принадлежност. Съгласна съм с неедновременността на включване на лексикалните дублети, с това, че лексикалният избор на източнобългарските книжовници се характеризира с вариативност и несистемност (Милтенов 2020: 60), както и с „отворения“ характер на преславската норма (Грашева, Славова 2003: 318). И именно в този контекст искам да обърна внимание на пример за подобна вариативност.

Вземам повод от издигнатия от Милтенов като диагностичен маркер начин на превеждане на гръцки композита с първа съставна част ἄρχι- със словосъчетания, съдържащи старъншна от типа на старъншна пнрѣ вместо архнтрнклннѣ. Добре известно е, че във втората редакция на евангелския текст непреведената в архаичния превод нѣрѣн бива заменена с жъръць и свѣщенъннкѣ, а архнѣрен – със старъншна жъръцьскѣ (Славова 1989: 29–31). На основата на сравнение с подобни преводачески решения в *Супрасълския сборник*, както и с успоредни примери като: старъншна пнрѣу в Евангелието, старъншна молнтвѣннкѣмѣ, старъншна влѣшьскѣ, старъншна паствѣннѣ, старъншна съворъскѣ в *Супрасълския сборник*, старъншна кажѣннѣ в преславския превод на Стария завет, старъншна пастѣушьскын в *Бесѣдата против богомилите* на Презвитер Козма, старъншна жъръска, старъншна сѣнтѣльска в словата на Григорий Богослов, старъншна свѣтнтѣльскѣ в *Златоструй* (Димитрова 2016: 411), се налага заключението, че преславските книжовници превеждат гръцки композити с начална част ἄρχι- със старъншна (Добрев 1978). Примери от други преславски преводи обаче разширяват възможностите за превод с: в *Откровението на Псевдо-Методий Патарски*¹⁰ ἱερεὺς – първи старобългарски преславски превод жъръць – втори старобългарски преславски превод ѣнстнтѣль и църковъннкѣ (Йовчева, Тасева 1995: 42); първи старобългарски преславски превод попѣ – втори старобългарски преславски превод свѣтнтѣль (Thomson 1985: 149), а заедно с това ἄρχιτέκτων, която лексема е пропусната в свободния превод, е предадена в буквалния със старъншна дрѣводѣльскѣ (Йовчева, Тасева 1995: 42). На свой ред друга гръцка дума с начално ἄρχι- ἄρχιστρατηγός получава съответствия в двата старобългарски преславски превода на *Откровението*, както следва: в свободния воѣвода, воѣвода старъншн, архнтстратннѣ, а в буквалния воѣвода, старъншна, воѣвода старъншн (Йовчева, Тасева

¹⁰ *Откровението на Псевдо-Методий Патарски* е от текстовете, които са многократно превеждани в старобългарската литература. Днес в науката е прието, че древното историко-апокалиптично съчинение с надслов сѣго методна ѣпнскоупа патръскаго оуказаннѣ нстоѣ w црѣхъ н послѣдннхъ днѣхъ н лѣтѣхъ е известно в старобългарската книжнина с три превода: два от X в. и един от пред-Евтимиевия XIV в. (Истрин 1897; Срезневский 1875; Пенкова 1977; Thomson 1985; Йовчева, Тасева 1994; Йовчева, Тасева 1995; Tapkova-Zaimova, Miltenova 2011). Приема се, че първият (свободен) превод притежава езикови особености, близки до езика на Йоан Екзарх и неговия книжовен кръг, а за втори път съчинението е било преведено през втората половина на X в. и не по-късно от 1070 г., т.е. по времето на царуването на цар Петър (Tapkova-Zaimova, Miltenova 2011: 218–219). Този превод е буквален и също е създаден в Преславския книжовен център. Въпреки че споделя с първия свободен превод обща характерна преславска лексика (Йовчева, Тасева 1994), той следва различни преводачески принципи (Йовчева, Тасева 1995). Различията между първия и втория преславски превод на историко-апокалиптичното *Откровение на Псевдо-Методий Патарски* са показателни за преславските паметници, превеждани и създавани в столицата на Първото българско царство в продължение на близо един век.

1995: 42). В един друг, доказано преславски превод, *Пандектите на Антиох*, ἀρχιερεύς е преведена с: наѹала свѹщеннкъ, наѹальннкъ свѹщеннкъ, наѹальнын ѹнстнтель, ѹнстнтель (Върбанова 2011). Оказва се, че онова, което е характерно за преславската редакция на Евангелието, за превода на словата на Григорий Богослов, за *Беседата* на Козма Презвитер, за *Супрасълския сборник*, се различава от преславските преводи на *Откровението на Псевдо-Методий Патарски* и от *Пандектите на Антиох*. Водещото в посочените примери е търсенето на домашен еквивалент, а не изборът на определено преводаческо решение. И въпреки впечатляващата вариативност се оформят групи текстове, които са по-близки помежду си (Мирчева 2018: 32). Посочените по-горе разнообразни преводачески решения и обилие от синоними показват, че диагностичният маркер – превод на гръцки композита с първа съставна част ἀρχι- със словосъчетания, съдържащи старѹншна – следва да бъде разширен.

Накратко ще се спра на един преводен текст, който имах случай да изследвам – *Чудото на св. архангел Михаил в Хоня* (ВНГ 1282; Bonnet 1889). Проучването достигна до извод, че запазените преписи свидетелстват за съществуването на три версии – *Германов сборник* от 1358/1359 г.¹¹ (Герм), НБКМ 1039¹², Йерусалимски 12¹³ (Йер 12) = *Троицки сборник*¹⁴ (Тр) – на *Чудото в Хоня* (и трите версии са преславски). Между тях съществува взаимна връзка. С определена сигурност може да се твърди, че съществува приемственост в развитието на текстовите редакции¹⁵ и тя е в посока Герм → НБКМ 1039 → Йер 12/Тр. Многобройни примери потвърждават, че първоначалният преславски превод (Герм) е коригиран в НБКМ 1039, а направената корекция е възприета и продължена при последвало редактиране в Йер 12/Тр „Най-цветна“ и изобилна откъм редки лексеми е редакцията в НБКМ 1039 (Мирчева 2018: 201–224). Обръщам внимание както на това, така и на цитираните по-горе многократни преславски преводи на *Откровението на Псевдо-Методий Патарски* в контекста на подобно според мен положение с двете видимо преславски версии на *Римския патерик*.

¹¹ Библиотека на Румънската патриаршия, ръкопис № 1, староизведен сборник от 1358/59 г. (Мирчева 2006).

¹² Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София, ръкопис № 1039 староизведен сборник от XIV в.

¹³ Библиотека на Гръцката православна патриаршия, Йерусалим, ръкопис № 12, требник от XIV в. (Иванова 2011).

¹⁴ Руска държавна библиотека, Москва, сбирка на Троице-Сергиева лавра, ф. 304, № 12, началото на XIII в. (Popovski, Thomson, Veder 1988).

¹⁵ Текстът е подложен на подробен анализ в „Староизводните и новоизводните сборници – преводи, редакции, компилации, книжовноезикови особености“ (Мирчева 2018: 201–224).

С увереност може да се каже, че са натрупани достатъчно факти в полза на заключение, че ранната преводаческа дейност в Преслав явно започва с прилагането на концепцията за свободния смислов превод, успоредно с което започва и навлизането на лексикални иновации, почерпани от местните говори. С напредването на преводаческата и оригиналната книжовна дейност на старобългарските писатели идват промените в концепцията за постигане на отговарящ на оригинала преводен текст, подлагането на ревизия на предишни преводи (поява на редакции, както и на напълно нови преводи), налага се принципът за пословния превод и максимално близкото отразяване на гръцките конструкции. Заедно с това нахлуващата лексикална струя от говоримия към книжовния език става особено силна. По всяка вероятност поне една част от този истински бум следва да се отдаде на мащабното разширение на жанровете в старобългарската книжнина, които въвеждат в книжовна употреба нова лексика.

Краят на Първото българско царство е и фактическият край на мощното въздействие на Преславския книжовен център. Създадената там значителна оригинална и преводна продукция заживява нов живот в други книжовни средища в България, Сърбия и особено в Русия. При възпроизвеждането на някои от преславските преводи се появяват нови редакции, заместващи преславските лексеми с така наречените конвенционални (Мирчева 2018: 215) или неутрални (Милтенов 2020: 63–64).

Онова, което днес преобладаващата част от учените признават за преславско, е „цветното“ и различното, не неутралното. Именно появата на нови, синонимни начини на предаване на познатата от преобладаващия кръг ръкописи лексика, от зората на славистиката привлича вниманието на изследователите. Именно тази по-рядка лексика от дълги десетилетия науката признава за „преславска“. Другите ръкописи, в които това „най-цветно“ и различно не преобладава, не са обаче на всяка цена кирилومتодиевски или охридски. Книжовната дейност, осъществявана в Преслав, продължава близо век. Очакването в продължение на век книжовният език да бъде един и същ и създадените ръкописи да имат едни и същи особености е нереалистично. Достатъчно е да обърнем поглед към съвременните книжовни езици, в това число и българския.

Да се върнем към въпроса за старобългарския превод на *Римския патерик*, неговите версии А1 и А2 и това коя от тях е първична.

Имайки предвид относително по-архаичния тип лексика и пословния начин на превод на А1, смятам, че първична е именно тя – съкратената версия А1. Преводът е направен в Преслав явно твърде рано, ако използваме определението на Диди – в пред-Симеоновска България. Този превод, както отбелязва изследователят, е свободен, начинът на изразяване – по-естествен, синтаксисът е опростен. От *Диалозите* са подбрани определени глави, а тези, които са включени, са подложени на значително намаляване на обема.

Преводачът/компиляторът е работил с гръцкия превод на съчинението на папа Григорий Велики, а не е подбирал от пълния превод на версия А2, като си е поставил задача да опрости израза и да го архаизира, да замени пословния превод със свободен. Версия А1 има преславски особености, които споделя с А2, но те не са така ярко изразени. Не бих могла да предположа къде е бил направен преводът от латински на първата част на предговора, но видимите преславски особености на А1, както и твърде ранният исторически момент, в който смятам, че се е появила тази съкратена версия, ми пречат да приема, че мястото на осъществяване на превода може да е Новгород, Киев / Далмация, Босна / Охрид, Атон. Що се отнася до названието *Римски патерик*, смятам, че то също е ранно, както и самата версия А1, и е дадено на подбраните текстове от неизвестния преводач/компилятор. Това наименование е оригинално решение на преводача/компилятора, което няма паралел нито в латинската, нито в гръцката традиция. Версия А1 заслужава да бъде публикувана.

В по-късен период се появява симеоновската версия на съчинението на папа Григорий – А2. Появата ѝ цели превод на целия текст на *Диалозите*. Направена е сверка с оригинала. Вариант А1 е използван за основа, която е надградена и коригирана, с оглед провеждане на принципа за пословния превод. Направени са лексикални замени, с които речниковият състав на А2 е станал „по-преславски“, станал е симеоновски. Именно тази версия получава широко разпространение в славянската книжнина и достига до *Великите Макариеви чети-минеи*.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова, Иванова 2012 Атанасова, Д., Кл. Иванова. *Най-старият български препис на Чудото на архангел Михаил в Хоня*. – Кирило-Методиевски студии, 21 (2012), с. 181–211 [Atanasova, D., Kl. Ivanova. *Nay-stariyat balgarski prepis na Chudoto na arhangel Mihail v Honya*. – Kirilo-Methodievski studii, 21 (2012), s. 181–211].
- БЕР 1971 *Български етимологичен речник*. Т. 1 (А–З). София, 1971 [Balgarski etimologichen rechnik. T. 1. Sofia, 1971].
- Върбанова 2011 Върбанова, П. *Славянският превод на Пандектите на Антиох. Езикови аспекти* (дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен доктор). В. Търново, 2011 [Varbanova, P. *Slavyanskiyat prevod na Pandektite na Antioh. Ezikovi aspekti* (disertatsionen trud za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchna stepen doktor). V. Tarnovo, 2011].

- Грашева, Славова 2003 Г р а ш е в а, Л., Т. С л а в о в а. *Преславско книжовно средище*. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3. София, 2003, с. 311–327 [Grasheva, L., T. Slavova. Preslavsko knizhovno sredishte. – V: Kirilo-Methodievska entsiklopedia. T. 3. Sofia, 2003, s. 311–327].
- Дидди 2001 Д и д д и, К. *Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе*. Москва, 2001 [Dididi, K. Paterik Rimskii. Dialogi Grigoria Velikogo v drevneslavianskom perevode. Moskva, 2001].
- Димитрова 2016 Д и м и т р о в а, А. *Златоструят в преводаческата дейност на старобългарските книжовници*. София, 2016. [Dimitrova, A. Zlatostruyat v prevodacheskata deynost na starobalgarskite knizhovnitsi. Sofia, 2016].
- Добрев 1978 Д о б р е в, Ив. *Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужебни книги*. – Български език, 27 (1978), № 2, с. 89–98 [Dobrev, Iv. Gratskite dumi v Suprasalskia sbornik i vtorata redaktsia na starobalgarskite bogosluzhebni knigi. – Balgarski ezik, 27 (1978), № 2, s. 89–98].
- Желтов 2006 Ж е л т о в, М., диак. *Григорий I Великий*. – В: Православная энциклопедия. Т. 12. Москва, 2006. <https://www.pravenc.ru/text/166740.html> [ZheltoV, M., diak. Grigoriĭ I Velikiĭ. – Pravoslavnaia entsiklopediia. T. 12. Moskva, 2006].
- Иванова 2011 И в а н о в а, Кл. *Об одном болгарском требнике раннего XIV века (предварительное сообщение)*. – In: ΣΠΑΡΑΓΜΑΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣΛΑΒΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ. Χαριστήριος Τόμος στον ομότιμοκαθηγητή Ιωάννη Χρ. Ταρνανίδη. Αθήνα, 2011, с. 175–191 [Inanova, Kl. Ob odnom bolgarskom trebnike rannego XIV veka (predvaritel'noe soobshchenie). – In: SPARAGMATATA VYANTINOSLAVIKĒS KLĒRONOMIAS. Charistērios Tomos ston omotimokathēgētē Iōannē Chr. Tarnanidē. Athēna, 2011, Αθήνα, 2011, s. 175–191].
- Истрин 1897 И с т р и н, В. А. *Откровение Мефодия Патарского и апокалиптические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследования и тексты*. Москва, 1897 [Istrin, V. A. Otkrovenie Mefodiia Patarskogo i apokalipticheskie videniia Daniila v vizantiiskoi i slaviano-russkoĭ literaturakh. Issledovaniia i teksty. Moskva, 1897].
- Йовчева, Тасева 1994 Й о в ч е в а, М., Л. Т а с е в а. *Преславска лексика в превода на Псевдо-Методиевото Откровение*. – Palaeobulgarica, 17 (1994), № 3, с. 44–51 [Yovcheva, M., L. Taseva. Preslavska leksika v prevoda na Psevdo-Methodievoto Otkrovenie. – Palaeobulgarica, 17 (1994), № 3, s. 44–51].

- Йовчева, Тасева 1995 Й о в ч е в а, М., Л. Т а с е в а. *Двата старобългарски превода на Псевдо-Методиевото Откровение*. – Кирило-Методиевски студии, 10 (1995), с. 22–45 [Yovcheva, M., L. Taseva. Dvata starobalgarski prevoda na Psevdo-Metodievoto Otkrovenie. – Kirilo-Metodievski studii, 10 (1995), s. 22–45].
- Климент Охридски 1973 К л и м е н т О х р и д с к и. *Събрани съчинения*. Т. 3. *Пространни жития на Кирил и Методий*. Подготвили за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. София, 1973 [Kliment Ohridski. Sabrani sachinenia. T. 3. Prostranni zhitia na Kiril i Metodiy. Podgotvili za pechat B. St. Angelov, Hr. Kodov. Sofia, 1973].
- Милтенов 2020 М и л т е н о в, Я. *Преславските лексикални маркери*. 1. *Опит за въведение*. – Palaeobulgarica, 43 (2020), № 2, с. 54–79 [Miltenov, Ya. Preslavskite leksikalni markeri. 1. Opit za vavedenie. – Palaeobulgarica, 43 (2020), № 2, s. 54–79].
- Мирчева 2006 М и р ч е в а, Е. *Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста*. София, 2006 [Mircheva, E. Germanov sbornik ot 1358/1359 g. Izsledvane i izdanie na teksta. Sofia, 2006].
- Мирчева 2011 М и р ч е в а, Е. *За етапите в развитието на Преславската преводаческа и редакторска школа (отново за Супрасълския сборник)*. – Palaeobulgarica, 34 (2011), № 4, с. 3–24 [Mircheva, E. Za etapite v razvitieto na Preslavskata prevodacheska i redaktorska shkola (otnovo za Suprasalskia sbornik). – Palaeobulgarica, 34 (2011), № 4, s. 3–24].
- Мирчева 2012 М и р ч е в а, Е. *Codex Suprasliensis и Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica (некоторые размышления относительно состава одного из самых старших древнеболгарских рукописей)*. – В: Преоткриване – Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X век. София, 2012, с. 25–34 [Mircheva, E. Codex Suprasliensis i Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica (nekotorye razmyshleniia odnositel'no sostava odnogo iz samykh starshikh drevnebolgarskikh rukopisei). – V: Preotkrivane – Suprasalski sbornik, starobalgarski pametnik ot X vek. Sofia, 2012, s. 25–34].
- Мирчева 2018 М и р ч е в а, Е. *Староизводните и новоизводните сборници – преводи, редакции, преработки, книжовноезикови особености*. София, 2018 [Mircheva, E. Staroizvodnite i novoizvodnite sbornitsi – prevodi, redaktsii, prerabotki, knizhovnoezikovi osobenosti. Sofia, 2018].
- Мирчева 2019 М и р ч е в а, Е. *Супрасълският сборник и старобългарските чети-минеи*. – Palaeobulgarica, 42 (2019),

- № 3, с. 13–44 [Mircheva, E. Suprasalskiyat sbornik i starobalgarskite cheti-minei. – Palaeobulgarica, 42 (2019), № 3, s. 13–44].
- Николова 1980 Н и к о л о в а, Св. *Патеричните разкази в българската средновековна литература*. София, 1980 [Nikolova, Sv. Paterichnite razkazi v balgarskata srednovkovna literatura. Sofia, 1980].
- Николова 2003 Н и к о л о в а, Св. *Патерик*. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3. София, 2003, с. 109–116 [Nikolova, Sv. Paterik. – V: Kirilo-Methodievska entsiklopedia. Т. 3. Sofia, 2003, s. 109–116].
- Пенкова 1997 П е н к о в а, П. *Българските преводи на Псевдо-Методиевия летопис през XI–XIV в. и разпространението им в Русия*. – Старобългарска литература, 2 (1977), с. 102–113 [Penkova, P. Balgarskite prevodi na Psevdo-Methodievia letopis prez XI–XIV v. i razprostranienieto im v Rusia. – Starobalgarska literatura, 2 (1977), s. 102–113].
- Петков Петков, П. *Encyclopedia Slavica sanctorum. Ръкопис от XIV в. – Q.I.275 от РПБ, Санкт-Петербург* [Petkov, P. Encyclopedia Slavica sanctorum. Rakopis ot XIV v. – Q.I.275 ot RPB, Sankt-Peterburg) <http://eslavsanct.net/index.php?lang=bg>
- Славова 1989 С л а в о в а, Т. *Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод*. – Кирило-Методиевски студии, 6 (1989), с. 15–129 [Slavova, T. Preslavska redaktsia na Kirilo-Methodievia starobalgarski evangelski prevod. – Kirilo-Methodievski studii, 6 (1989), s. 15–129].
- Словарь книжников 1987 *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.). Отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград, 1987 [Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi. Vyp. 1 (XI – pervaiia polovina XIV v.). Otv. red. D. S. Likhachev. Leningrad, 1987]. <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2048>
- Словарь книжников 1989 *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.). Ч. 2: Л–Я. Отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград, 1989 [Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi. Vyp. 2 (vtoraia polovina XIV – XVI v.). Ch. 2: L–Ia. Otv. red. D. S. Likhachev. Leningrad, 1989]. <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2048>
- Соболевский 1904 С о б о л е в с к и й, А. И. *Римский Патерик в древнем церковно-славянском переводе*. – В: Изборник Киевский. Киев, 1904, 25, с. 1–28 [Sobolevskii, A. I. Rimskii Paterik v drevnem tserkovno-slavianskom perevode. – V: Izbornik Kievskii. Kiev, 1904, 25, s. 1–28].

- Спасова 2020 С п а с о в а, М. *Беседа 11 от Златоустовия „Шестоднев“ в Зогра. № 19 от Библиотеката на Зографския манастир.* – Български език, 67 (2020), № 2, с. 79–118 [Spasova, M. *Beseda 11 ot Zlatoustovia „Shestodnev“ v Zogr. № 19 ot Bibliotekata na Zografskia manastir.* – *Balgarski ezik*, 67 (2020), № 2, s. 79– 118].
- Срезневски 1875 С р е з н е в с к и й, И. И. *Еще два сборника старого русского письма в Копенгагенской библиотеке.* – В: Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках (№ LII) (= Сборник ОРЯС, 12, 1875), с. 358–370 [Sreznevskii, I. I. *Eshche dva sbornika starogo russkogo pis'ma v Kopenhagenskoj biblioteke.* – V: *Svedeniia i zametki o maloizvestnykh i neizvestnykh pamiatnikakh* (№ LII) (= *Sbornik ORIAS*, 12, 1875), s. 358–370].
- Станков 1991 С т а н к о в, Р. *Лексикализация древнеболгарских переводных текстов в свете так называемой „охридской“ и „преславской“ лексики (На материале Исторической Палеи).* – *Palaeobulgarica*, 14 (1991), № 4, с. 83–91 [Stankov, R. *Leksikalizatsiia drevnebolgarskikh perevodnykh tekstov v svete tak nazyvaemoi „okhridskoj“ i „preslavskoj“ leksiki (Na materiale Istoricheskoi Palei).* – *Palaeobulgarica*, 14 (1991), № 4, s. 83–91].
- Станков 1994 С т а н к о в, Р. *Лексика Исторической Палеи.* Велико Търново, 1994 [Stankov, R. *Leksika Istoricheskoi Palei.* Veliko Tarnovo, 1994].
- Станков 2017 С т а н к о в, Р. *Ветхозаветная история в славянских переводах с греческого: к проблеме первого перевода Исторической Палеи.* – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Факултет по славянски филологии. Т. 102, 2017, с. 5–43 [Stankov, R. *Vetkhozavetnaia istoriia v slavianskikh perevodakh s grecheskogo: k probleme pervogo perevoda Istoricheskoi Palei.* – *Godishnik na SU „Sv. Kliment Okhridski“.* Fakultet po slavianski filologii. T. 102, 2017, s. 5–43].
- Станков 2018 С т а н к о в, Р. *Проблема „преславской“ и „кирилло-мевфодиевской“ лексики в древнеболгарском переводе Хроники Георгия Амартола.* – В: *Преславска книжовна школа.* Т. 18. Шумен, 2018, с. 121–158 [Stankov, R. *Problema „preslavskoj“ i „kirillo-mefodievskoj“ leksiki v drevnebolgarskom perevode Khroniki Georgiia Amartola.* – V: *Preslavska knizhovna shkola.* T. 18. Shumen, 2018, s. 121–158].
- Станков 2021 С т а н к о в, Р. *Еще раз к проблеме так называемой „преславской“ лексики.* – *Palaeobulgarica*, 44 (2021), № 2, с. 65–84 [Stankov, R. *Eshche raz k probleme tak nazyvaemoi „preslavskoj“ leksiki.* – *Palaeobulgarica*, 44 (2021), № 2, s. 65–84].

- Ткаченко 2006 Ткаченко, А. А. *Григорий I Великий*. – В: Православная энциклопедия. Т. 12. Москва, 2006. <https://www.pravenc.ru/text/166740.html> [Tkachenko, A. A. Grigoriĭ I Velikiĭ. – V: Pravoslavnaia entsiklopediia. T. 12. Moskva, 2006].
- Цейтлин 1986 Цейтлин, Р. М. *Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв.* София, 1986 [Tseitlin, R. M. Leksika drevnebolgarskikh rukopiseĭ X–XI vv. Sofia, 1986].
- Birkfellner 1979 Birkfellner, G. *Das römische Paterikon. Studien zur serbischen, bulgarischen und russischen Überlieferung der Dialoge Gregors des Großen mit einer Textedition*. I+II. (= Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse. Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, 28). Wien, 1979.
- BHG Halcken, Fr. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Vol. 1–3. Bruxelles, 1957.
- Bonnet 1889 Bonnet, M. *Narratio de miraculo a Michaelē Archangelo Chronis patrato*. – *Analecta Bollandiana*, 8, 1889, p. 287–307.
- Die Großen Lesemenäen 1997 *Die Großen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. I. – II. März / Великие минеи четьи митрополита Макария. Успенский список. I–II марта* [Velikie minei chet'i mitropolita Makariia. Uspenskiĭ spisok. 1–11 marta]. Hrsg. E. Weiher, S.O. Šmidt, A.I. Škurko (= Monumenta Linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes. T. 39). Freiburg i. Br., 1997.
- Mareš 1972 Mareš, F. V. *Welches griechische Paterikon wurde im IX. Jahrhundert ins Slavische übersetzt?* – *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 109 (1972), p. 205–221.
- Mareš 1974 Mareš, F. V. *Gregorii Magni Dialogi libri IV. Die Bücher der Väter der Vita Methodii*. – *Slovo*, 24 (1974), p. 17–39.
- Mareš 1986 Mareš, F. V. *Gregorii Magni Dialogorum versione palaeoslovenica*. – In: Gregore le Grand. Cantilly 15–19 septembre 1982. Actes publiés par J. Fontaine, R. Gillet, S. Pellistrandi. Paris, 1986, p. 569–574.
- PL 78 Migne, J.-P. *Patrologiae cursus completus. Series Latina. T. 78, Sancti Gregorii Magni. Opera omnia*. Paris, 1862. <http://patristica.net/latina/>
- Popovski, Thomson, Veder 1988 Popovski, J., Fr. Thomson, W. Veder. *The Troickij Sbornik (Cod. Moskva, GBL, F. 304 Troice-Sergieva Lavra № 12). Text in Transcription* (= Polata Knigopisnaja, 21–22). Leiden, 1988.
- Reinhart 1983 Reinhart, J. M. *Rekonstruktion der Archetypus der altkirchenslavischen Übersetzung der Dialoge Gregors des Großen auf der Grundlage zweier russisch-kirchenslavi-*

scher Handschriften des 16. Jahrhunderts (cod. Sin 265, cod. Pogod 909) [Lexikon]. – In: Philologie und Sprachwissenschaft. Akten der 10. Österreichischen Linguistentagung, Innsbruck 23–26. Oktober 1982. Innsbruck, 1983, p. 255–266.

Tapkova-Zaimova, Miltenova 2011 Tapkova-Zaimova, V., A. Miltenova. *Historical and apocalyptic literature in Bizantium and medieval Bulgaria*. Sofia, 2011.

Thomson 1985 Thomson, Fr. *The Slavonic translations of Pseudo-Methodius of Olimpu Apocalypsis*. – In: Търновска книжовна школа. Т. 4. Четвърти международен симпозиум. Културното развитие на българската държава – края на XII–XIV в., Велико Търново, 16–18 октомври 1985. София, 1985, с. 143–173 [Tarnovska knizhovna shkola. T. 4. Chetvarti mezhdunaroden simpozium. Kulturnoto razvitie na balgarskata darzhava – krayat na XII–XIV v., Veliko Tarnovo, 16–18 oktombri 1985. Sofia, 1985, p. 143–173].

ONCE AGAIN ABOUT THE OLD BULGARIAN TRANSLATIONS AND VERSIONS OF THE *DIALOGUES* OF POPE GREGORY THE GREAT

(Summary)

The article reraises the question of the Old Bulgarian translations and versions of the *Dialogues* of Pope Gregory the Great. The research draws on the excellent edition of Cristiano Diddi “Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе” (*Roman Patericon. The Old Slavonic Translation of the Dialogues of Pope Gregory the Great*. Moscow, 2001). In the extensive introductory part of the publication of the full version of the translation (which he called A2) Diddi adduces several arguments in support of his thesis that the full translation of the *Dialogues* (A2) was the first to appear in Old Bulgarian literature and that it was abridged as version A1 in a later Old Bulgarian period. Based on the analysis presented in the current publication, the author argues that the abridged version was the first to be translated in Bulgaria prior to the rule of king Simeon. Subsequently this brief anthology underwent a thorough revision in terms of vocabulary and translation principles thus resulting in the Simeon-period version A2.

Keywords: Preslav Literary School; Roman Patericon; Preslav vocabulary.

*Elka Mircheva,
Institute for Bulgarian Language –
Bulgarian Academy of Sciences*